

УДК 340.15(477) : 347.925

Гриб А. М., аспірант кафедри історії
держави і права НУ «ОЮА»

Примирення у праві Гетьманської України

У статті розглянуто нормативне забезпечення примирення та практика його реалізації у праві Гетьманської України. Зроблено висновок про оформлення примирення як правового інституту. Складовими його були правові норми щодо: видів примирення; суб'єктів примирення; посередників (миритець) у примиренні; змісту примирної угоди; обмеження щодо примирення; умов дійсності примирення; процедурного порядку укладення примирної угоди; забезпечення виконання примирної угоди.

Ключові слова: примирення як правовий інститут; право Гетьманщини; примирна угода; «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.

В статье рассмотрено нормативное обеспечение примирения и практика его реализации в праве Гетманской Украины. Сделан вывод об оформлении примирения как правового института. Составляющими его были правовые нормы относительно: видов примирения; субъектов примирения; посредников (мирителя) в примирении; содержания примирительной сделки; ограниченный по примирению; условий действительности примирения; процедурного порядка заключения примирительной сделки; обеспечения исполнения примирительной сделки.

Ключевые слова: примирение как правовой институт; право Гетманщины; примирительная сделка.

The article considers norms and practice of reconciliation under law of Hetman Ukraine. It is concluded that reconciliation became a legal institution. Its components were the following: types of reconciliation; subjects of reconciliation; intermediaries in reconciliation; content of the conciliation agreement; restrictions on reconciliation; conditions of reconciliation; procedure of making conciliation agreement; enforcement of conciliation agreement.

Key words: reconciliation as a legal institution; law of Hetman Ukraine; conciliation agreement.

Постановка проблеми. В останні роки вітчизняні науковці приділяють велику увагу питанням альтернативного розв'язання спорів, і ще ширше – юридичних конфліктів. Зумовлено це як недосконалістю судової системи, що не здатна в багатьох випадках ефективно вичерпати існуючий конфлікт, так і об'єктивними обставинами неможливості вирішення усіх конфліктів за принципом «виграш-програш». Очевидним є те, що далеко не завжди навіть справедливе і законне вирішення спору у суді припиняє конфронтацію сторін і відновлює порушений правопорядок. Невипадково навіть кримінальне судочинство в останні роки повернулося до практики примирення обвинуваченого та потерпілого.

Але ідеологія примирення як взаємовигідного для учасників юридичного конфлікту і тому найбільш дієвого та ефективного способу розв'язання спорів важко «приживатися» у суспільній правосвідомості, що гальмує інституціалізацію примирних практик у нашій державі. На нашу думку, не в останнюй чергі це зумовлено хибним уявленням про традиції конфронтації та караності правопорушення у вітчизняному праві. Між тим, в українському праві існує також прямо протилежна традиція примирення за допомогою різноманітних нормативних та позанормативних засобів. Зокрема, вона простежується у нормативних правових пам'ятках та інших історико-правових джерелах доби Гетьманщини (1648-1783) – одного з тих періодів історії українського права та державності, коли вони розвивались на власному ґрунті у відповідності з національними традиціями.

Аналіз стану наукової розробки проблеми. Право Гетьманщини досліджено

О.Ф. Кістяківським, О.О. Малиновським, Я.М. Падох, І.Й. Бойко, О.В. Макаренко, П.О. Нюхіна, Н.П. Сиза, Б.Р. Стецюк та ін. Але нормативне регулювання та практики примирення не були центральним питанням у цих творах. Значну увагу примирним процедурам цієї доби приділила у своєму дисертаційному дослідженні, присвяченому історії третейського судочинства, Н.А. Вангородська [1]. Примирення за нормативними приписами Литовського статуту стало предметом дослідження І.М. Гайвороньської [2]. Торкались цього питання у своїх статтях оглядового характеру Ю.І. Мікитин [3] та Н.В. Нестор [4]. Разом з тим регулювання примирення як альтеративного судовому рішенню засобу розв'язання спорів у праві та особливо у правовій практиці Гетьманської України поки не ставало предметом спеціального дослідження.

Метою цієї статті є аналіз нормативного забезпечення примирення та практики його реалізації у праві Гетьманської України.

Виклад основного матеріалу. Приступаючи до аналізу нормативного врегулювання примирення у праві Гетьманщини (1648-1783 рр.), слід зробити застереження про плюралізм діючих у цій державі джерел права. Національно-визвольна війна українського народу з одного боку, стала поштовхом до правотворчості створених в її ході органів влади, з іншого – не скасувала так званих попередніх прав. Тому одночасно на території Гетьманщини діяли правові акти гетьманського уряду, зокрема, універсали, ордери, інструкції, декрети тощо, та раніше створені і не скасовані Статут Великого князівства Литовського 1588 року, збірки магдебурзького права – «Саксонське дзеркало», «Порядок судів у справах міських», «Право хелмінське», а також звичаєве право. Саме ці правові акти були піддані кодифікації у XVIII столітті, результатом якої стала поява кодексу українського права «Права, за якими судиться малоросійський народ» [5, с. 188-189]. Останній хоча й не був визнані офіційно імператорською владою, фактично діяли як керівництво у судових та адміністративних справах впродовж другої половини XVIII століття, навіть тоді, коли автономія України була уже скасована.

Литовський статут 1588 р., які і попередні редакції, містив поняття «єднання» – саме таку назву отримало примирення сторін юридичного конфлікту. Артикул 25 розділу IV містив вказівки на категорії спорів, які могли завершуватись єднанням: майнові, в тому числі земельні, а також кримінальні [6, с. 135]. Відмітимо відсутність чіткого визначення складів злочинів, за якими допускалось примирення. Н. В. Нестор указує, що за артикулом 56 розділу XI встановлювалась можливість звільнення від відповідальності у разі вчинення крадіжки чи іншого злочину до смертної кари шляхом відшкодування шкоди (відкупу) грошима [4]. На нашу думку, слова Статуту «життя свое грішми відкупив» не можна трактувати однозначно: як вказівку на примирення з потерпілим. Скоріше вони є лише непрямим свідченням про можливість такого примирення. І зовсім по-іншому виглядала ситуація в разі вчинення згвалтування. За артикулом 12 розділу IX примирення могло звільнити від смертної кари ґвалтівника, якщо згвалтована ним жінка «захотіла його собі за чоловіка мати» [6, с. 274].

Єднання укладалось у письмовій формі, підписувалось і засвідчувалось печатками свідків (людей сторонніх). Застосовуючи систематичне тлумачення артикулів 25 та 85 розділу IV, можна зробити висновок про те, що такими свідками могли бути також полюбовні судді. Спір, залагоджений єднанням, не підлягав переданню до суду; у протилежному випадку позивач, який звернувся до суду з тим самим питанням, врегульованим єднанням, підлягав грошовому стягненню у вигляді сплати протилежній стороні сім кіп грошей, судді – двох кіп грошей і підсудку – копи грошей [6, с. 135].

Це доволі велика сума: за дві копи грошей можна було купити коня.

Єднання (примирення) могло укладатися за посередництвом полюбовного суду. Литовський статут 1588 р. містив окремий артикул 85 розділу IV «Про полюбовний суд» [6, с. 180-181]. Відмітимо розташування цього артикулу у розділі IV «Про суди і про суддів», що дає можливість зробити висновок, по-перше, про процесуальну природу примирення, по-друге, про наявність інституційного забезпечення досягнення примирення у вигляді полюбовного суду, по-третє, що примирення допускалось як у цивільних, так і кримінальних справах. Тому категоричне твердження І. М. Гай-воронської про те, що примирення допускалося тільки у кримінальних конфліктах [2, с. 26], слід визнати таким, що не зовсім відповідає дійсності.

Згідно цього артикулу полюбовні судді призначалися самими сторонами, тому слід частково погодитись з висновком Н.А. Вангородської про належність їх до категорії третейських судів [1, с. 96-98]. Дійсно, за способом формування полюбовний суд є подібним до третейського суду. Разом з тим відмітимо, що полюбовний суд міг не тільки виносити рішення як третейський суд, але й міг сприяти виробленню рішення самими сторонами. Саме про це йдеється в артикулі «Про полюбовний суд». Таким чином, полюбовний суд наближався до ролі посередника-медіатора у розв'язанні конфлікту. Полюбовний суд ухвалював компроміс (мирову угоду) сторін конфлікту, надавав обом сторонам про те лист, підписаний сторонами і засвідчений печатками сторін і суддів. Компроміс мав виконуватись добровільно; в протилежному випадку сторона, зобов'язання на користь якої не виконано, могла звернутися за позовом до земського суду. Тоді земський суд перевіряв законність полюбовного суду та його рішення, підписи та печатки сторін на виданому судом листі ю випадку відповідності закону залишав рішення чинним. У протилежному випадку земський суд виносив інше, законне рішення.

Саме норми Третього Литовського Статуту стали основою для артикулу 25 «Про полюбовний суд або примирення» глави VII кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ» [7, с. 109-112]. Крім того, значна частина приписів цього артикулу запозичена з різних збірок магдебурзького права, в тому числі – з Саксонського зерцала, і споряджена доповненнями та коментарями укладачів кодексу, які по суті, конкретизували норми джерел права, використаних при кодифікації. Коментарі та доповнення, як уявляється, значною мірою ґрунтуються на судовій практиці та правових звичаях, що застосовувались судами різних ланок судової системи Гетьманщини. Крім артикулу 25 глави VII, норми, якими регулювалося примирення сторін, містить артикул 4 тієї ж глави [7, с. 85]. У ряді артикулів вказано на особливості примирення в окремих категоріях юридичних спорів та справ.

Табл. 1
Норми щодо примирення в Кодексі українського права 1743 р.

№ Пункт -ту	Зміст	Джерело
Артикул 4 глави VII		
4	Можливість судді виступати при- мирителем в чужій для нього юрисдикції	Саксонське зерцало та інші збірки міського права

Артикул 25 глави VII		
1	Визначення видів примирення	Доповнення укладачів
2	Умови створення полюбовного суду та умови дійсності примирення	Доповнення укладачів
3	Порядок постановлення рішення більшістю голосів мірителів	Збірки міського права
4	Умови вирішення спору між нерівноправними сторонами	Збірки міського права
5	Неможливість оскарження примирення та обов'язок виконання угоди; вимоги до мірителів	Збірки міського права
6	Можливість досудового примирення та його фіксація в міських або судових органах	Арт. 25 розд. IV Литовського статуту 1588 р. та доповнення укладачів
7	Можливість позову до суду у разі невиконання примирної угоди	Арт. 85 розд. IV Литовського статуту 1588 р. та коментар укладачів
8	Стягнення для сторони, яка не виконала примирну угоду	Арт. 25 розд. IV Литовського статуту 1588 р. скорочений
9	Критерії справ, які можуть завершуватись примиренням	Саксонське зерцало
10	Умови недійсності примирної угоди, укладеної за посередництвом мірителів	Саксонське зерцало та інші збірки міського права
11	Умови недійсності угоди, укладеної без посередників	Саксонське зерцало
Артикул 5 глави VIII		
9	Можливість примирення у кримінальній справі	Саксонське зерцало та коментар укладачів
Артикул 5 глави XXIII		
1	Можливість примирення жінки з насильником у випадку узяття з ним шлюбу	Арт. 12 розд. XI Литовського статуту 1588 р., збірки міського права, цісарське право

Кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ» знає два види примирення: за посередництвом мірителів, обраних сторонами (полюбовний суд); без посередництва мірителів. Кодекс підкреслює позасудовий характер полюбовного суду: він обирається сторонами «окрім належного суду». Сторони конфлікту мають дати письмове зобов'язання обрати такий суд, і виконувати примирну угоду в разі її досягнення під страхом накладення штрафу. Як видно з таблиці, ця інформація розміщена у пунктах 1-2 артикулу 25 глави VII. Вони, на відміну від інших пунктів, не містять посилань на відповідний нормативний акт, що дозволяє зробити припущення про доктринальний характер інформації у них розміщений. Укладачі Кодексу, як уявляється, орієнтувались на практику укладення примирних угод, можливо

засновану на звичаєвому праві.

Суб'ектами примирення кодекс називає «спірні сторони», розуміючи під ними фізичних осіб. Вони мали бути повнолітніми, діездатними, діяти добровільно і з розумінням змісту угоди (пункт 11 артикулу 25 глави VII). На спірні сторони покладалася позитивна відповідальність за обрання належних мирителів: вони мали «старанно розсудити, яких до того персон обрати мають» (пункт 5 артикулу 25 глави VII). Пункт 9 артикулу 5 глави VIII містить обмежувальне застереження щодо винуватої сторони примирення у кримінальних справах: бездоганна репутація обвинуваченого до вчинення ним злочину (пункт 1 артикулу 5 глави XXIII).

Мирителі обиралися сторонами, причому їх число кодексом не встановлювалось. Цікаво, що в такій якості міг виступати також судя. Пункт 7 артикулу 4 глави VII містить застереження, згідно з яким судя не може здійснювати правосуддя в іншій юрисдикції щодо підпорядкованих йому осіб, але може виступати мирителем за згодою спірних сторін. Згідно пункту 4 того артикулу 25 глави VII мирителем можуть виступати також представники місцевої влади – «урядники градські». Кодекс містить гарантію дотримання спірними сторонами прав мирителів з числа урядників, якщо соціально-правовий статус останніх є нижчим, ніж статус мирителів. Спорні сторони мали дати письмове зобов'язання не переслідувати мирителів у випадку незгоди з їхнім рішенням.

Кодекс містить вимоги й до самих мирителів: вони мали бути вільними людьми, повнолітніми, добросовісними, обізнаними у праві. Не допускались до справи миротворення глухі, німі, безумні, оголошенні безчесними (пункт 5 артикулу 25 глави VII).

У Кодексі не фіксувався зміст примирної угоди, що цілком зрозуміло, але були чітко встановлені його межі. Рішення полюбовного суду не мало виходити за межі прохань та чолобитних спірних сторін, і, навпаки, упустити щось з цих вимог, не повинно було суперечити справедливості та совіті (пункт 3 артикулу 25 глави VII). Не допускалось укладення примирної угоди щодо умисних злочинів, за які було встановлено міру покарання у вигляді смертної карі або тюремного ув'язнення (пункт 9 артикулу 25 глави VII). Утім, Кодекс, на відміну від Литовського статуту 1588 р., допускав більше можливостей примирення сторін у кримінальних справах, пояснюючи це християнськими цінностями, серед яких важливе місце займало прощення учинені злочину.

Рішення полюбовного суду («приговор мирительський») повинно було містити гарантії його виконання спірними сторонами у вигляді заруки або штрафу (пункт 3 артикулу 25 глави VII). Недотримання нормативних вимог щодо змісту приговору, а саме – вихід за межі вимог сторін або упущення вимог, відсутність вказівки на штраф або заруку як гарантію виконання рішення – спричиняло його недійсність (пункт 10 артикулу 25 глави VII).

Кодекс встановлював два процедурних порядки укладення угоди. У випадку укладення угоди без посередників, спірні сторони складали розписки, які засвідчувались ними та свідками з обох сторін (дво-три особи). Кожна зі сторін мала право зафіксувати що угоду у градських книгах. У випадку укладення угоди в ході судового процесу сторони мали заявити суду про це чолобитною і, крім того, мали право пред'явити суду мирові розписки (пункт 6 артикулу 25 глави VII). Варто відмітити, що примирення допускалось як на досудовій стадії, так і на стадії судового розгляду кримінальної справи. В останньому випадку позивач-потерпілий мав отримати дозвіл суду (пункт 6 артикулу 25 глави VII).

У випадку укладення угоди за допомогою посередників-мирителів рішення приймалося більшістю голосів, але у випадку розбіжності про присуджену суму мав ухвалюватися варіант рішення з меншою сумою (пункт 3 артикулу 25 глави VII). Приговор мирительський

підписувався мирителями, крім того, вони засвідчували його своїми печатками.

Недотримання форми укладення примирної угоди спричиняло її недійність. Приговор мирителів був недійсним у випадках: відсутності письмової згоди спорних сторін на проведення полюбовного суду; усної форми угоди; відсутності підписів та печаток мирителів (пункт 10 артикулу 25 глави VII). Недійність примирної угоди, укладеної без посередників, зумовлювалась, крім того, пороками волі сторін, якими визнавались примус, недієздатність однієї із сторін, підробка або обман з боку однієї із сторін (пункт 11 артикулу 25 глави VII).

Примирна угода та приговор мирителів, належно укладені та оформлені, визнавалися Кодексом як юридичний факт, що припиняв спір. Апеляція на рішення полюбовного суду не допускалась (пункт 5 артикулу 25 глави VII).

Виконання приговору мирителів забезпечувалось штрафом та зарукою, указаними в ньому, а виконання примирної угоди, укладеної без посередників, забезпечувалось, крім того, можливістю позиватися у суді. Стягнення за невиконання угоди на користь іншої сторони складало вісім рублів сорок копійок, не рапочуючи відшкодування збитків від невиконання угоди. Крім того, слід було сплатити судові витрати у розмірі трьох рублів шістдесят копійок (пункт 9 артикулу 25 глави VII).

Правова практика Гетьманщини містить немалу кількість прикладів примирення. Так в актовій книзі Стародубського градського уряду за 1693 рік є запис про досягнення примирення за участю медіаторів між Костем Давидовим та Яковом Радковим, який його побив [8, с. 24]. Відмітимо використання у тексті документа слова «медіатор», що говорить про знайомство урядовців з джерелами міського (магдебурзького) права та використання його у практиці. Крім того, є відповідні записи про досягнення угоди у торговому спорі, у спорі про порушення прав володіння [8, с. 24, 59]. Усі ці примирні угоди, як видно, досягнуті у справах про нетяжкі злочини та невеликі за вартістю майнові спори.

Але відомі й досягнення примирення у складніших справах. Так, Пирятинський уряд у складі наказних сотників, городового та курінного отаманів у січні 1688 р. засвідчив досягнення угоди у справі про спробу згвалтування. Яким Третяк не був скараний на смерть через те, що потерпіла Химка Жила та її чоловік погодились не вимагати смертної карі для насильника, а лише покарати його тілесно [9, с. 447].

У фонді Стародубського земського суду знаходитьться справа, розпочата 1797 р. у спорі про нерухоме майно між козаком І. Т. Шавліним, мешканцем села Кістра та мешканцями того ж села Ладнюковими. Спірні сторони уклали за допомогою медіаторів у нижній розправі угоду про повернення Шавліну майна, отриманого останнім за земською давністю. Звернувшись до суду Шавліна змусило невиконання Ладнюковими примирної угоди. Останні не тільки не пустили Шавліна до городу, але й побили його та відібрали у нього коня [10, арк. 9-10, 13, 17].

У тому ж фонді зберігається справа щодо майнового спору Анни Гамалії та Івана Песоцького, який було ініційовано останнім у 1796 р. Чоловік Анни — Петро Гамалія заклав Песоцькому родовий маєток, доступ до володіння яким і вимагав Песоцький. Анна намагалася довести Погарському повітовому суду недієздатність чоловіка і, врешті-решт, була призначена його опікуном [11, арк. 107-108; 12, арк. 249]. Зберігаючи батьківський будинок, вона умовила Песоцького замість маєтку прийняти гроші, про що, з її слів, було укладено мирову угоду. Але Песоцький то не підтверджив, аргументуючи це тим, що у випадку укладення мирової угоди, він подав би до суду відповідне прохання [12, арк. 249]. За спливом декількох років мирова угода все ж була укладена, про що свідчить оригінал довіреності, виданої Іваном Песоцьким на ім'я губернського секретаря

I. Пешковського у 1809 р., якою останній уповноважувався отримати відповідні витяги зі справи з зазначенням відсутності претензій до А. Гамалії [12, арк. 248].

Висновки. Різноманітне право Гетьманської України містило норми, якими регулювався процес примирення у юридичних конфліктах. У Литовському статуті 1588 р. правові норми щодо примирення не були систематизовані. Будучи розпорощені по декількох розділах, вони містили інформацію щодо категорій справ, по яких дозволялося «єдання», про його форму, порядок укладання, гарантії виконання. В окремому артикулі було викладено порядок утворення та дії полюбовного суду – посередника у примирній процедурі. Литовський статут, збірки міського права та звичаєве право стали основою для кодексу права Гетьманщини 1743 р., в якому примиренню приділено значну увагу. «Права, за якими судиться малоросійський народ» є найповнішим зібраним норм щодо примирення у юридичних конфліктах. Його зміст дозволяє говорити про оформлення у праві Гетьманської України примирення як правового інституту. Складовими його були правові норми щодо: видів примирення; суб'єктів примирення; посередників (мирителів) у примиренні; зміст примирної угоди; обмеження щодо примирення; умови дійсності примирення; процедурний порядок укладення примирної угоди; забезпечення виконання примирної угоди.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вангородська Н. А. Третейський суд в Україні у Х - XVIII ст. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Вангородська Наталя Аркадіївна. – К., 2011. – 219 с.
2. Гайворонська І. М. Примирення сторін кримінального конфлікту за Литовськими статутами / І. М. Гайворонська // Наукові записки НАУКМА. – 2009. – № 2 (30). – С. 24-27.
3. Микитин Ю. І. Історичний розвиток примирення и посередництва в джерелах права, що діяли на українських землях у XVI-XIX століттях [Електронний ресурс] / Ю. І. Микитин // Актуальні проблеми вдосконалення законодавства України. – 2009. – № 21. – Режим доступу до статті : http://archive.nbu.gov.ua/portals/soc_gum/apvchzu/2009_21/
4. Нестор Н. В. Правове регулювання примирення: історичний огляд / Н. В. Нестор // Держава та регіони. – Сер. : «Право». – 2010. – № 2. – С. 165-168.
5. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (ІХ – ХХ ст.): [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів] / І. Й. Бойко. – Л. : Видавничий центр Львівськ. нац. ун-ту, 2013. – 408 с.
6. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – О. : Юрид. л-ра, 2004. – Т. III. Кн.2. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. – 568 с.
7. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / К. А. Віслобоков (упоряд.); Ю. С. Шемшuchenko (відпов. ред. та автор передм.). – К. : [б.в.], 1997. – 547 с.
8. Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года / под ред. В. Л. Модзалевского. – Чернигов : Тип. Г. М. Веселой, 1914. – 130 с.
9. Доба гетьмана Івана Мазепи у документах / упоряд. С. Павленко. – К. : Вид. дім, «Києво-Могилянська Академія», 2008. – 1144 с.
10. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф. 82: Стародубський земський повітовий суд. – Оп. 3. – Спр. 4. – 75 арк.
11. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф. 82: Стародубський земський повітовий суд. – Оп. 3. – Спр. 23. – 141 арк.
12. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф. 82: Стародубський земський повітовий суд. – Оп. 3. – Спр. 24. – 306 арк.